

Abbâsî İdarî Tarihi Açısından Önemli Bir Kaynak: Emînüddeve İbnü'l-Muvsalâyâ (ö. 497/1104) ve Risâleleri

Halil İbrahim Hañcabay*

Giriş

İslâm tarihinin erken dönemlerinden itibaren başta divan kâtipleri olmak üzere devletin çeşitli kademelerinde çalışan veya halife ve vezir gibi devletin en üst makamında bulunan kimselerle şahsî dostluklar kuran kişilerin yazmış oldukları eserler siyasî ve idarî tarih açısından birinci elden kaynak özelliği taşımaktadır. Emevî halifesi II. Mervan'ın (127-132/744-750) kâtibi Abdülhamîd el-Kâtib'in (ö. 132/750) büyük bir kısmı zamanımıza ulaşmayan risâleleri, yine Abdülhamîd el-Kâtib'in yakın dostu ve Emevîler'den Abbâsîler'e geçiş sürecinin tanığı İbnü'l-Mukaffâ'nın (ö. 142/759) farklı konuları ihtiva eden telif ve tercüme eserleri, özellikle de Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'a (136-158/754-775) hitaben yazmış olduğu *er-Risâletü's-sahâbe* isimli mektubu, Ebû İshâk es-Sâbî'nin (ö. 384/984) Abbâsî halifeleri Mutî'-Lillâh (334-364/946-974), Tâi'-Lillâh (363-381/974-991) ile Büveyhî emirleri Muizzüddeve (334-356/945-967), İzzüddeve Bahtiyar (356-367/967-978) ve Adudüddeve (367-372/978-983) adına yazılmış bazı resmî mektupları ihtiva eden risâleleri ve Kâim-Biemrillâh (422-467/1031-1075) döneminden itibaren elli yılı aşkın bir süre Dîvânü'l-inşâ'da önce kâtiplik, daha sonra söz konusu divanın reisliğini yapan Emînüddeve İbnü'l-Muvsalâyâ'nın muhtelif konularla ilgili yazmış olduğu risâleleri bu tarz kaynaklara örnek olarak zikredilebilir.

İbnü'l-Muvsalâyâ tarafından kaleme alınan risâlelerin, sadece ikinci bölümü ve muhtemelen çok az bir kısmı zamanımıza kadar ulaşmış olup, tarih kaynaklarında ise bunlardan sadece bir kaçının muhtevasına dair bilgiler verilmiştir. Örneğin İbnü'l-Cevzî, Kâim-Biemrillâh'ın kendisinden sonra tahta çıkacak olan torunu Muktedî-Biemrillâh (467-487/1075-1094) için İbnü'l-Muvsalâyâ'ya yazdırdığı tevkî' metnini eserinde zikretmiştir.¹ Sadreddin el-Hüseynî, Büyük Selçuklu sultanı

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, halilhancabay@gmail.com ORCID:0000-0002-0387-0824

1 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 162-163.

Alparslan'ın (456-465/1064-1072) Doğu Roma imparatoru Romanos Diogenes'e (m. 1067-1071) karşı gerçekleştirdiği ve Malazgirt Muharebesi (27 Zilkade 463/26 Ağustos 1071) olarak bilinen savaşta Selçuklu kuvvetlerinin galip gelmesi için Kâim-Biemrillâh tarafından İbnü'l-Muvsalâyâ'ya yazdırılan ve Cuma namazında okunması için hatiplere gönderilen dua metnini eserine almıştır.² Yine Memlük tarihçilerinden Kalkaşendî, Kâim-Biemrillâh'ın veziri Fahrüddeve'ye gönderdiği mektubu³, Mârî Abdî Yesû'in hıristiyanların patrikliğine atandığına dair tevkî' metnini⁴ ve Kâim-Biemrillâh'ın Selçuklu emiri Atsız b. Uvak'a (ö. 471/1079) gönderdiği mektubu⁵ eserinde zikretmiştir.

451/1059 ile 491/1097 yılları arasında ihtiva eden ve sayısı altmış altı bulan bu risâlelerin üç tanesi İbnü'l-Muvsalâyâ tarafından şahsî olarak Selçuklu vezirleri Amîdülmülk el-Kündürî ve Nizâmülmülk'e, ayrıca Mezyediler'in (387-558/997-1163)⁶ Kûfe ile Bağdat arasında yer alan merkezi Hille'de ikâmet eden dönemin tanınmış hıristiyan doktorlarından Mutemedüddeve Ebü'l-Ferec Yahyâ b. Sa'îd b. Tilmîz'e⁷ (ö. 512/1118) hitaben yazılmıştır. Bunların dışında kalan yedi tanesi Muktedî-Biemrillâh adına, bir tanesi Müstazhir-Billâh (487-512/1094-1118) adına, kırk yedi tanesi de Kâim-Biemrillâh adına yazılmıştır. Geriye kalan sekiz tanesinin ise kim adına ve kime yazıldığı bilinmemektedir.⁸ Bu risâlelerin büyük bir kısmı Abbâsî halifeleri adına Tuğrul Bey (431-455/1040-1063), Alparslan (455-465/1063-1072), Melikşah (465-485/1072-1092) gibi Selçuklu sultanları ile Amîdülmülk el-Kündürî ve Nizâmülmülk gibi Selçuklu vezirlerine yazıldığı için Abbâsî-Selçuklu ilişkilerine dair kıymetli bilgiler içermektedir. Diğer taraftan bu risâlelerin içinde İbn Dârest ve Fahrüddeve Muhammed b. Cehîr'in vezirliğe, bir kişinin de kâdıkudâtlığa tayin edilmesiyle ilgili halife tarafından çıkarılan tevkî'

2 Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, s. 33-34. Bu dua metni için ayrıca bk. İbnü'l-Adîm, *Buğyetü'l-taleb*, IV, 1978-1979.

3 Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, VI, 415-419.

4 Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, X, 294-299.

5 Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, VI, 453-456.

6 Irak'ın güneyinde hüküm sürmüş bir hanedan. Geniş bilgi için bk. Özeydin, "Mezyediler", *DİA*, C XXIX, 550-551.

7 İmâdüddîn el-İsfahânî ve Yâkût el-Hamevî, Mutemedüddeve'nin lakabını Mutemedülmülk olarak zikretmiş, ayrıca Yâkût el-Hamevî onun 590/1193 yılında oldukça geç bir tarihte vefat ettiğini aktarmıştır. Bk. İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, III/2, 119; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba'*, VI, 2819.

8 Risâlelerin kaç yılında kim adına kime yazıldığı ve muhtevası ile ilgili tablo için bk. İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 51-54 (nâşirin girişi).

metinlerini ihtiva etmesi ve bazı divanlar hakkında kısa da olsa bir takım bilgiler vermesi söz konusunu risâlelerin Abbâsî idarî tarihi açısından da önemli birer kaynak olduğunu göstermektedir.

Tek yazma nüshası Tunus Millî Kütüphanesi'nde bulunan İbnü'l-Muvsalâyâ'nın risâleleri İsam Mustafa Akle tarafından 1997 yılında Ürdün Üniversitesi'nde doktora tezi (*el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fî daw'î resâli Emîniddevele, dirâse ve't-tahkîk*) olarak hazırlanmış ve 2003 yılında *Resâliü Emîniddevele İbni'l-Muvsalâyâ* adıyla kitap olarak yayımlanmıştır. Yazar *dirâse* ve *tahkîk* olmak üzere iki bölüme ayırdığı eserinin ilk kısmında İbnü'l-Muvsalâyâ'nın hayatını, yaşadığı dönemin siyasî ve idarî durumunu ve Abbâsî-Selçuklu ilişkilerini incelemiştir, ikinci kısmında ise mektupların tahkikli neşrine yer vermiştir.

İbnü'l-Muvsalâyâ'nın mektupları, yukarıda da ifade edildiği üzere, özellikle Abbâsî-Selçuklu ilişkilerine dair çok önemli bilgiler ihtiva etmesine rağmen, Türkiye'deki akademik çalışmalarda gereken ilgiyi görememiştir. Bundan dolayı biz de birinci elden kaynak olması hasebiyle bu mektupları hem araştırmacıların dikkatine sunmak hem de Abbâsî idarî tarihi açısından incelemek istedik. İki ana başlıktan oluşan çalışmamızda önce İbnü'l-Muvsalâyâ'nın hayatını ele aldık. Ardından söz konusu risâlelerden hareketle vezirlik, kâdılkudâtılık ve bazı divanların V. (XI.) asırdaki durumuyla ilgili bilgiler verdik.

Risâlelerle ilgili önemli bir hususun altının çizilmesi gerekir ki, inşâ kâtipleri kendi hünerlerini ve hilâfet makamının yüceliğini göstermek amacıyla yazdıkları metinlerde oldukça ağdalı bir dil kullandıkları için bu metinlerin lafzî/literal tercümesi mümkün değildir. Bundan dolayı çalışmamızda Akle'nin kitabının *dirâse* kısmında verdiği bilgilerden ve mektupları neşrederken dipnotlarda yaptığı açıklamalardan da istifade ederek konumuzla ilgili risâlelerin ancak muhtevasını yansıtmaya çalıştık.

A. İbnü'l-Muvsalâyâ'nın Hayatı

Tam ismi Ebû Sa'd 'Alâ b. Hasan b. Vehb b. Muvsalâyâ olup kaynaklarda daha çok hristiyan asıllı büyük dedesine nisbetle İbnü'l-Muvsalâyâ olarak anılan Ebû Sa'd 'Alâ b. Hasan 6 Şevvâl 412/13 Ocak 1022 tarihinde Bağdat'ın Kerh semtinde dünyaya geldi.⁹ Ancak ailesinin kökenlerinin Musul asıllı olduğu söylenmektedir.¹⁰

9 İbnü'd-Dimyâti, *el-Müstefâd*, s. 159.

10 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, C III, 1023.

Irak Büveyhîleri'nin (334-447/945-1055) Abbâsîler üzerindeki etkisinin giderek zayıfladığı bir dönemde yaşayan İbnü'l-Muvsalâyâ meslekî açıdan kâtip bir ailenin içinde yetişmiştir. Ailenin muhtemelen Abbâsî idarî tarihindeki ilk temsilcilerinden birisi babası Hasan b. Vehb'dir (ö. 427/1035-1036). Kâim-Biemrillâh (422-467/1030-1074) döneminde Dîvânü'l-inşâ'da görevli olan İbn Vehb'in kâtiplik mesleğindeki maharetinden övgüyle söz eden Yâkût el-Hamevî onun yazı üslûbunun, hattatlığıyla meşhur Abbâsî veziri İbn Mukle'nin (ö. 328/940) hattını andırıldığını söylemektedir.¹¹

İbn Vehb dışında dönemin kâtiplerinden olan bir diğer kişi İbnü'l-Muvsalâyâ'nın kız kardeşinin oğlu Tâcürriüesâ Ebû Nasr Hibetullah b. Hasan b. Ali'dir (ö. 498/1105). Ebû Nasr Hibetullah, Kâim-Biemrillâh, Muktedî-Biemrillâh ve Müstazhir-Billâh dönemlerinde Dîvânü'l-inşâ'da dayısının yanında kâtiplik yapmış ve yaşlılığının da etkisiyle ömrünün sonlarına doğru imlâ becerisini yitiren İbnü'l-Muvsalâyâ'nın mektuplarını Ebû Nasr yazmıştır.¹² Ebû Nasr Hibetullah'ın kâtip olarak yetişmesinde önemli bir etkisi olan İbnü'l-Muvsalâyâ, zaman zaman Bağdat dışındaki kişilere kendi yazdığı mektupları ulaştırması için Ebû Nasr'ı görevlendirmiştir. Nitekim dönemin önde gelen hıristiyan doktorlarından Mutemidüddeve Ebû'l-Ferec Yahyâ b. Sa'îd b. Tilmîz, Bağdat'ta kendisine ait evin alıkonulması üzerine İbnü'l-Muvsalâyâ'dan kendi adına Selçuklu idaresi nezdinde girişimde bulunmasını talep etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla İbnü'l-Muvsalâyâ da bu konuyu araştıracağını ve gereken ne ise yapılması için Mutemedüddeve'ye yardımcı olacağını bildirmiştir.¹³ Dîvânü'l-inşâ'daki görevi sırasında İbnü'l-Muvsalâyâ'nın gözetiminde iyi bir kâtip olarak yetişen Ebû Nasr dayısının vefatından sonra bu divanın başına tayin edilmiştir.¹⁴

Yukarıda isimleri sayılan kişilerin dışında kaynaklarda İbnü'l-Muvsalâyâ ailesine mensup olan, ancak Ebû Saîd 'Alâ ile akraba olup olmadıklarına dair haklarında herhangi bir bilgi verilmeyen başka şahıslardan da bahsedilmektedir. Meselâ

11 Bk. *Mu'cemü'l-üdebe'*, C III, 1023. Yâkût el-Hamevî, İbn Vehb ile ilgili bilgi verdiği kısımda onun hem Kâim [Biemrillâh] hem de Mu'temid döneminde Dîvânü'l-inşâ'da kâtiplik yaptığını söylemektedir. Ancak burada ismi geçen ikinci halifenin Mu'temid-Alellâh (256-279/870-892) olması muhtemeldir. Bu durumda söz konusu bilginin yanlış aktarıldığı belirtilmelidir. Zirâ Mu'temid, İbn Vehb'in vefatından yaklaşık bir asırdan biraz daha uzun bir süre önce halifelik yapmıştır.

12 İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 123, 132; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 480.

13 İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 37 (nâşirin girişi), 304-307.

14 İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 132.

Bağdat'ta Dîvânü'z-zimâm kâtiplerinden Ebü'l-Hüseyn b. Muvsalâyâ¹⁵ (ö. 487/1094) ve Kâim-Biemrillâh döneminin önde gelen hristiyanlarından olduğu anlaşılan Ebü'l-Hayr Saïd b. Mansûr b. Muvsalâyâ bu kişilerdendir.¹⁶

İbnü'l-Muvsalâyâ'nın muhtemelen hanımı ve çocuğu olmadığı için kaynaklarda aile fertleriyle ilgili herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Bu durumun da etkisiyle geride bir vâris bırakmayan İbnü'l-Muvsalâyâ vefatı sırasında malının tamamını hayır işlerinde kullanılmak üzere vakfetmiştir.¹⁷

İbnü'l-Muvsalâyâ henüz yirmili yaşlarda iken Kâim-Biemrillâh döneminde Dîvânü'l-inşâ'da kâtip olarak görev yapmaya başlamış (432/1040)¹⁸ ve bir süre sonra söz konusu divanın reisliğine tayin edilmiştir. Kaynaklarda İbnü'l-Muvsalâyâ'nın bu göreve tam olarak ne zaman atandığına dair doğrudan bir bilgi bulunmamaktadır. Günümüz araştırmacılarından İşâm Akle, İbnü'l-Cevzî'yi¹⁹ kaynak göstererek, muhtemelen [halifenin kâtibi] İbnü'l-Müslime'nin vezirliğe tayin edilmesinin ardından boşta kalan Dîvânü'l-inşâ reisliğine söz konusu divanda yaklaşık on yıldır görev yapan İbnü'l-Muvsalâyâ'nın atandığını söylemektedir (443/1051).²⁰ Benzer bir bilgiye yer veren Yâkût el-Hamevî ise İbnü'l-Muvsalâyâ'nın 443/1051 tarihinden sonra Dîvânü'l-inşâ'nın başına tayin edildiğini, o sırada ise bu görevi Amîdürriüesâ Ebû Tâlib b. Eyyûb'un yerine getirdiğini nakletmektedir.²¹ Öncelikle İbnü'l-Cevzî'nin eserinin ilgili kısmında böyle bir bilginin yer almadığı belirtilmez. Yâkût el-Hamevî'nin aktardığı kayıta ise muhtemel bir bilgi karışıklığı göze çarpmaktadır. Şöyle ki, Dîvânü'l-inşâ'nın başında olduğu söylenen Ebû Tâlib b. Eyyûb, İbnü'l-Müslime'den önce halifenin şahsî kâtipliğini yapmış ve 437/1045-1046 yılında bu görevinden azledilmiştir.²² Bu tarihten sonra ise Ebû Tâlib b. Eyyûb'un herhangi bir resmî görev alıp almadığına dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Netice itibariyle halifenin şahsî kâtipliğini yapan İbnü'l-Müslime'nin 8 Cemâziyelevvel 437/21

15 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 240.

16 Mâri b. Süleyman, *Ahbârü'l-fetârike*, s. 122, 124.

17 Zehebi, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 199.

18 İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 123; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1635; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 480.

19 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 333.

20 İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 39 (nâşirin girişi). İbnü'l-Müslime'nin vezirliğiyle ilgili geniş bilgi için bk. Hañçabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, s. 268-283.

21 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1635.

22 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 530.

Kasım 1045 tarihinde vezirliğe tayin edildiği göz önünde bulundurulursa, İbnü'l-Muvsalâyâ'nın 443/1051 yılından daha önceki bir tarihte Dîvânü'l-inşâ reisliğine atandığı söylenebilir. Nitekim Bündârî de onun 430/1038-1039 yılından sonra bu göreve başladığını söylemektedir.²³

İbnü'l-Müslime'nin vezirliği döneminde İbnü'l-Muvsalâyâ, Dîvânü'l-inşâ'nın reisliğini kısa süreliğine bırakmak durumunda kalmıştır. Şöyle ki, Ramazan 450/Ekim-Kasım 1058 tarihinde dindar olduğu söylenen bazı kimseler Vezir İbnü'l-Müslime'ye gelerek devletin resmî kurumlarında görev yapan gayr-i müslimlerin giyâr²⁴ giymeleri ve görevlerinden uzaklaştırılmaları için Vezir İbnü'l-Müslime'ye baskı yaptılar. Bunun üzerine başta Kâim-Biemrillâh'ın hanımı Hatice Arslan Hatun'un yahudi asıllı kâatibi Ebû Ali İbn Fadlân ve İbnü'l-Muvsalâyâ olmak üzere divanlarda görevli bulunan gayr-i müslimlerin görevlerine son verildi. Ancak durumdan haberdar olan Kâim-Biemrillâh'ın, söz konusu karara tepki göstermesinin ardından gayr-i müslim kâatipler tekrar görevlerinin başına döndüler.²⁵

Bu olaydan kısa bir süre sonra Tuğrul Bey'in (431-455/1040-1063), kardeşi İbrahim Yinal tarafından başlatılan isyanı basturmak için başkentten ayrılmasını fırsat bilen Büveyhîler'in Bağdat şahnesi (askerî vali) Arslan el-Besâsîrî'nin Bağdat'ı ele geçirmesi (8 Zilkade 450/27 Aralık 1058) üzerine Kâim-Biemrillâh, Musul Emîri Kureyş b. Bedrân'ın himâyesine girerek Bağdat'a yaklaşık 45 fersah [280 km.] uzaklıkta bulunan Âne'deki Hadîse kalesine gitti.²⁶ Arslan el-Besâsîrî ve kendisine destek olan kişiler başta Dârülhilâfe olmak üzere birçok yeri işgal ederek ele geçirdikleri değerli eşyaları yağmaladılar. Anlaşıldığı kadarıyla bu

23 Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 81.

24 Kaynaklarda gayr-i müslimlerin giymek zorunda oldukları bir kıyafet türünü ifade etmek üzere kullanılan bir terimdir. Giyâr başlangıçta giyilen elbisenin koluna veya omuz kısmına dikilen farklı renkteki bir kumaş parçası veya kurdele anlamına gelirken, zamanla kapsamı genişleyerek gayr-i müslim zümrelerin giydikleri zünnar, şapka, şal, sarık gibi kıyafetleri ve hatta bazı âdetleri de ihtiva eder hale gelmiştir. Giyârla ilgili geniş bilgi için bk. Kılavuz, "Giyâr", *DİA*, C XIV, 59. Abbâsîler döneminde özellikle hıristiyanlarla ilgili giyâr uygulamaları için bk. Öztürk, *Asr-ı İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 236.

25 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 30. İsam Akle, İbnü'l-Cevzî'deki rivayete dayanarak gayr-i müslim kâatiplerle ilgili verilen bu kararın değişmesinde Selçuklu idaresinin, özellikle de Kâim-Biemrillâh'ın hanımı Hatice Arslan Hatun'un etkili olduğunu dile getirmektedir. Ancak ilgili kaynakta buna dair bir bilgi yer almamaktadır.

26 Arslan el-Besâsîrî'nin bu süreçteki faaliyetleri ve Kâim-Biemrillâh'ın Bağdat'tan ayrılmasıyla sonuçlanan olaylar hakkında geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 641-644; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevîm), s. 35-41.

sırada diğer birçok kişi gibi başkentten ayrılmak durumunda kalan İbnü'l-Muvsalâyâ'nın malları da Arslan el-Besâsîrî tarafından müsadere edildi.²⁷ Nitekim İbnü'l-Muvsalâyâ bu olaydan birkaç yıl sonra (452/1060) Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk el-Kündürî tarafından kendisine verilen iktâ arazilerine Amîdülrâk Ebû Nasr tarafından el konulması üzerine sultanın vezirine hitaben bir mektup yazmıştır. Mektupta Arslan el-Besâsîrî tehlikesine işaret eden İbnü'l-Muvsalâyâ bütün malvarlığının elinden gittiğini ve geride hiçbir şeyinin kalmadığını söylemiş, ancak bu iktâ arazilerinin kendisine tevdi edilmesi durumunda borçlarının bir kısmını buradan elde edeceği gelirlerle ödeyeceğini belirtmiştir.²⁸

Arslan el-Besâsîrî tehlikesinin bertaraf edilmesinden sonra Abbâsî tarihinde Selçuklu nüfuzu dönemi başlamıştır (451/1060). Bu süreçte bir taraftan Abbâsî halifeleriyle akrabalık bağı kurarak iki taraf arasındaki ilişkileri kuvvetlendiren Selçuklu sultanları, diğer taraftan bir takım müdahalelerle Abbâsîler üzerindeki siyasî, idarî ve ekonomik nüfuzlarını giderek arttırmışlardır. Selçuklu nüfuzunun başlangıç safhasında Dîvânü'l-inşâ'nın reisliğini yapan İbnü'l-Muvsalâyâ gerek Abbâsî halifeleri gerekse Selçuklu sultanlarıyla yakın ilişkiler kurmuştur. Nitekim Yâkût el-Hamevî, İbnü'l-Muvsalâyâ'nın bu yönüne işaret ederek Abbâsî halifelerinin ve Selçuklu sultanlarının “İbnü'l-Muvsalâyâ'ya güvendikleri kadar başka hiçbir kimseye güvenmediklerini” söylemektedir.²⁹ Yine Nizâmülmülk'ü öven bir kaside yazarak önde gelen Şâfiî fakihlerinden İbn Füreik'in (ö. 406/1015) torunu Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Füreik'i³⁰ (ö. 478/1085) Selçuklu vezirine gönderen İbnü'l-Muvsalâyâ böylece Selçuklu devlet adamlarıyla ilişkisini güçlendirmiştir.³¹ Diğer taraftan resmî işlerdeki isabetli kararlarıyla Abbâsî veziri Amîdüddevle Muhammed b. Cehîr'in güvenini kazanan İbnü'l-Muvsalâyâ ve yeğeni Ebû Nasr Hibetullah, vezir tarafından “devletin sağ ve solu” şeklinde övülmüş, hatta Amîdüddevle, İbnü'l-Muvsalâyâ ve yeğeninin görüşünü almadan herhangi bir konuda nihâî karar vermemiştir.³²

İbnü'l-Muvsalâyâ kırk yıldan daha uzun bir süre hıristiyan olarak Dîvânü'l-inşâ'nın reisliğini yaptıktan sonra Muktedî-Biemrillâh'ın halifeliği döneminde

27 İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 39-40 (nâşirin girişi).

28 İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 266-267.

29 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba'*, IV, 1635.

30 Ebû Bekir el-Füreik hakkında bk. Sübkî, *Tabakât*, IV, 79.

31 İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 128-129, ayrıca bk. 128 (dn. 8).

32 İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 124; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*. 8/II, 12.

İslâmiyeti kabul etmiştir. Yâkût el-Hamevî'nin verdiği bilgiye göre 14 Safer 484/7 Nisan 1091 tarihinde Muktedî-Biemrillâh müslüman olmayan kişilere gıyâr giyme zorunluğu getirmiş,³³ ancak bu emri yerine getirmek istemeyen bazı gayr-i müslim kâtipler divanlardaki görevlerini bırakarak kaçmışlar, bazıları ise müslüman olmaya karar vermişlerdir. İbnü'l-Muvsalâyâ ve yeğeni Ebû Nasr da halifenin bu kararından iki gün sonra (16 Safer) İslâmiyeti kabul etmiştir.³⁴

Arap edebiyatı tarihçilerinden Şevki Dayf, İbnü'l-Muvsalâyâ'nın müslüman olduğu tarihle ilgili olarak kaynaklarda zikredilen bilgileri aktardıktan sonra İmâdüddin el-İsfahânî'ye dayanarak onun Kâim-Biemrillâh döneminde müslüman olduğunu öne sürmüştü, bu iddiasına gerekçe olarak da İsfahânî'nin uzun yıllar Bağdat'ta kaldığını söylemiştir.³⁵ Ancak günümüz araştırmacılarından İsam Akle'nin de belirttiği üzere,³⁶ İmâdüddin el-İsfahânî'nin eserinde İbnü'l-Muvsalâyâ'nın müslüman olduğuna dair iki yerde verilen bilgiler onun, Şevki Dayf'ın iddia ettiği gibi, Kâim-Biemrillâh döneminde değil daha sonraki bir tarihte müslüman olduğunu göstermektedir. Nitekim bu kayıtların ilkinde İbnü'l-Muvsalâyâ'nın Muktedî-Biemrillâh'ın halifeliği ile Ebû Şücâ' Muhammed b. Hüseyin er-Rûzrâverî'nin vezirliği döneminde müslüman olduğu aktarılmaktadır.³⁷ İkinci kayıta ise Dîvânü'z-zimâm reislerinden Tâcürüesâ Ebû Gâlib el-İsbâğî'nin (ö. 485/1091) Safer 484/Nisan 1091 tarihinde, yani İbnü'l-Muvsalâyâ'nın müslüman olmasından bir gün önce İslâmiyet'i kabul ettiği zikredilmektedir.³⁸

İbnü'l-Muvsalâyâ'nın müslüman olmasından birkaç gün sonra dönemin veziri Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî görevinden azledildi (19 Safer 484/12 Nisan 1091). Vezirin görevden alınmasından sonra yerine herhangi bir atama yapmayan Halife Muktedî-Biemrillâh, İbnü'l-Muvsalâyâ'ya Emînüddeve lakabı vererek

33 Gayr-i müslimlerle ilgili bu kararın alınmasında dönemin veziri Ebû Şücâ' Muhammed b. Hüseyin er-Rûzrâverî'nin etkili olduğu söylenmektedir. Şöyle ki, Zimmilerin müslümanlara üstünlük kurmaya ve müslümanların arasına karışmaya başladığını gören Rûzrâverî, onların müslümanlardan ayrılmasını sağlayacak önlemlerin alınması gerektiğini halifeye bildirdi. Bunun için de gayr-i müslimlerin gıyâr giymeleri ve cizye ödemeleri konusunda taviz verilmemesini istedi. Ancak onun bu tavrı toplumun her kesiminde bir huzursuzluğa neden oldu. Geniş bilgi için bk. Büндârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 81; Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 251; İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 43 (nâşirin girişi).

34 *Mu'cemü'l-üdeba'*, IV, 1633.

35 Şevki Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî: Asrû'd-düvel ve'l-imârât*, Dârü'l-maârif, Kahire 1980, s. 447-448.

36 İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 43-44 (nâşirin girişi).

37 İmâdüddin el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 123.

38 İmâdüddin el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 135.

kendisini vezirliğe vekâlet etmek üzere (nâibülvezîr) görevlendirdi.³⁹ Ayrıca İbnü'l-Muvsalâyâ'ya önu açık, kolları geniş siyah bir elbise şeklinde olan dürrâa ve sarıktan müteşekkil bir hil'at giydirdi ve kendisini eyeri altından bir ata bindirdi. Aynı şekilde yeğeni Ebû Nasr'a sarık ve cübbe takdim ettikten sonra onu da ata bindirdi.⁴⁰

20 Ramazan 484/5 Kasım 1091 tarihinde Bağdat'a gelen Selçuklu Sultanı Melikşah ve veziri Nizâmülmülk için düzenlenen karşılaşma merasimine dönemin kâdılkudâtı Ebû Bekir eş-Şâmî ve diğer devlet erkânıyla birlikte İbnü'l-Muvsalâyâ da nâibülvezir olarak katılmıştır.⁴¹ Amîdüddeve Muhammed b. Cehîr'in 27 Zilkade 484/10 Ocak 1092 tarihinde ikinci kez vezirliğe atanmasıyla yaklaşık on ay sonra Dîvânü'l-inşâ'daki görevine dönmüştür.⁴² Amîdüddeve'nin vezirliği döneminde ona en yakın kişilerden birisi İbnü'l-Muvsalâyâ olmuştur. Nitekim Muktedî-Biemrillâh'ın vefatından sonra tahta çıkan Müstazhir-Billâh, yeni vezire, babasının vefat haberinin duyulmadan Selçuklu sultanı Berkıyaruk (485-489/1092-1104) ve beraberindeki emirlerden ve ayrıca diğer devlet erkânından biat alınmasını emretmiş ve bu konuda kendisine yardımcı olması için İbnü'l-Muvsalâyâ ve yeğeni Ebû Nasr Hibetullah'ın yardımcı olmasını istemiştir. İbnü'l-Muvsalâyâ da devlet ricali ve özellikle Selçuklu idaresi nezdinden herhangi bir sorun çıkmadan yeni halifenin tahta çıkması için büyük bir gayret sarfetmiştir.⁴³

Dokuz yıla yakın bir süre vezirlik yapan Amîdüddeve'nin Ramazan 493/ Temmuz-Ağustos 1100 tarihinde gözaltına alınarak görevinden azledilmesinin ardından Müstazhir-Billâh, onun yerine hemen bir atama yapmamıştır. Bu noktada kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle söz konusu makama kimin vekâlet ettiğini belirlemek pek mümkün görünmemektedir. Günümüz araştırmacılarından Azzâm, İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Esîr ve Zehebî gibi müelliflere dayanarak bu sırada vezirlik makamına Dîvânü'l-inşâ reisi İbnü'l-Muvsalâyâ'nın vekâlet ettiğini söylemektedir.⁴⁴ Ancak ilgili kaynaklarda böyle bir bilgi yer almadığı gibi,⁴⁵ İbnü'l-Esîr tarafından aktarılan kayıt İbnü'l-Muvsalâyâ'nın bu görevi, aşağıda da

39 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 293; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 480.

40 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 1635.

41 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 293-294; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 82-83.

42 Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 81.

43 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 12.

44 Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 112.

45 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 62; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm: sene 491-500*, s. 25.

zikredileceği üzere, Ebü'l-Mahâsin ed-Dihistânî'nin vezirliğinden sonra yaptığını göstermektedir.⁴⁶

Dört ay gibi kısa bir süre Müstazhir-Billâh'ın vezirliğini yapan Ebü'l-Mahâsin ed-Dihistânî'nin görevinden ayrılarak Selçuklu sultanı Berkyaruk'un vezirliğine atanmasıyla İbnü'l-Muvsalâyâ bir kez daha vekâleten vezir olarak görevlendirilmiştir. Bu noktada kaynaklarda İbnü'l-Muvsalâyâ'nın bu görevi üstlendiğine dair doğrudan bir ifade yer almamaktadır. Ancak daha sonra vezirliğe atanacak olan Ebü'l-Ma'âlî el-İsfahânî'nin göreve başlamasından önce Bağdat'a gelen (18 Zilkade 494/24 Eylül 1100) Sultan Berkyaruk'u karşılamak üzere İbnü'l-Muvsalâyâ'nın Müstazhir-Billâh tarafından görevlendirildiğine dair İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn'un aktardığı bilgi⁴⁷ İbnü'l-Muvsalâyâ'nın vekâleten bu görevi yürüttüğünü göstermektedir. Nitekim daha önce de zikredildiği üzere, Melikşah'la Nizâmülmülk'ün Bağdat'a yaptıkları ziyaret sırasında düzenlenen karşılama merasimine nâibülvezir olarak İbnü'l-Muvsalâyâ da katılmıştı.

Bir buçuk yıl kadar nâibülvezir olarak görev yapan İbnü'l-Muvsalâyâ, Müstazhir-Billâh'ın Ramazan 495/Haziran 1102 tarihinde⁴⁸ Ebü'l-Ma'âlî el-İsfahânî'yi vezirliğe tayin etmesiyle tekrar eski görevine döndü. Ancak Ebü'l-Ma'âlî'nin 15 Receb 496/24 Nisan 1103 tarihinde azledilerek gözaltına alınmasıyla yaklaşık on ay süren vezirlik görevi de sona erdi⁴⁹ ve İbnü'l-Muvsalâyâ üçüncü kez Müstazhir-Billâh tarafından vezirliğe vekâlet etmek üzere görevlendirildi.⁵⁰ Bir aydan biraz daha uzun bir süre görev yapan İbnü'l-Muvsalâyâ, Şaban 496'da (Mayıs-Haziran 1103) yeğeni⁵¹ Zâimürresâ Ali b. Fahrüddeve'nin vezirliğe tayin edilmesiyle⁵² yeniden Dîvânü'l-inşâ'daki görevine döndü.

Bundan sonraki süreçte Dîvânü'l-inşâ reisliğinin dışında başka herhangi bir görev almadığı anlaşılan İbnü'l-Muvsalâyâ, ömrünün sonlarına doğru görme yetisini kaybetmiş ve 19 veya 22 Cemâziyelevvel 497/18 veya 21 Şubat 1104 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.⁵³

46 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 307.

47 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 307; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 600.

48 İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 351; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 148.

49 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 362; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 605-606.

50 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 362; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 148; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 606.

51 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 350.

52 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 366; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 148.

53 İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 132; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba'*, IV, 1635; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 480.

B. Risâleleri

1. Vezirlik

Abbâsîler'le birlikte resmî bir kurum olarak ortaya çıkan vezirlik müessesesi, II. (VIII.) asrın sonlarına doğru tam teşekküllü bir yapı haline gelmiş, III. (IX.) asrın sonlarından itibaren ise hemen hemen son kudretli dönemini yaşamıştır. Ancak Râzî-Billâh'ın (322-329/934-940) İbn Râik'i resmen emîrülümerâ olarak tayin etmesiyle (324/936) eski önemini kaybeden vezirlik kurumu, Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmesiyle de işlevini neredeyse tamamen yitirmiştir. Bu dönemde Büveyhî emirlerinin kâtipleri vezirlerin yerini alırken, Abbâsî halifelerinin vezirleri de kâtip sıfatıyla halifelerin özel işlerini takip etmekle görevlendirilmiştir. Nihâyet Büveyhîler'in Bağdat'taki varlıklarının sona ermesinden kısa bir süre önce Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime'nin Kâim-Biemrillâh tarafından resmen vezir olarak görevlendirilmesiyle vezirlik kurumu da işlerlik kazanmaya başlamıştır (437/1045).⁵⁴

İbnü'l-Müslime'nin vezirliğinden sonraki dönemi kapsayan İbnü'l-Muvsalâyâ'nın risâlelerinden sekiz tanesi vezirlik kurumunu ilgilendirmektedir. Bunlardan iki tanesi İbnü'l-Müslime'den sonra vezirliğe tayin edilen İbn Dârest'in söz konusu makama atanması sırasında Abbâsî halifeliği ile Selçuklu idaresi arasında yaşanan hadiselerle ilgilidir. Şöyle ki, Arslan el-Besâsîrî'nin bertaraf edilmesinden sonra Âne'deki Hadîse Kalesi'nden Bağdat'a dönen (24-25 Zilkade 451/2-3 Ocak 1060) Kâim-Biemrillâh, veziri İbnü'l-Müslime'nin öldürüldüğünü öğrenince onun yerine hemen bir atama yapmayıp, kâtipi Ebû Turâb b. Eserî'yi vekâleten bu göreve tayin etmiş, böylece vezirlik makamı bir yıldan biraz daha uzun bir süre boş kalmıştır. Fakat daha sonra Kâim-Biemrillâh, İbn Dârest'i vezirliğe tayin etmek isteyenince, onun "kifayetsiz ve dirayetsiz" olduğunu düşünen Tuğrul Bey adına veziri Amîdülmülk el-Kündürî halifeye bir mektup göndererek bu duruma itiraz etmiştir. İlgili kaynakların verdiği bilgilerden bu itirazın aslında Amîdülmülk'ün halifenin vezirliğine tayin edilmek istemesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır (15 Rebülevvel 453/9 Mayıs 1061).⁵⁵

Selçuklu idaresinin itirazına binaen hem Tuğrul Bey'e hem de veziri Kündürî'ye ayrı ayrı mektup gönderen Kâim-Biemrillâh, verdiği karardan dönmeyerek İbn

54 Vezirlik kurumunun bu süreçteki tarihsel gelişimiyle ilgili geniş bilgi için bk. Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, s. 77-285.

55 Bu süreçteki gelişmeler hakkında bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 248; Büндârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 21-22.

Dâresti vezirliğe tayin etmiştir. Tuğrul Bey'e gönderilen mektupta mevcut şartlar itibariyle Bağdat'ta vezirlik görevini deruhte edecek bir kişinin bulunmadığı, bundan dolayı vezirlik makamının bir yıldan daha uzun bir süre boş kaldığı ifade edilmektedir. Daha sonra İbn Dârest'in "güvenilir", "akâdesi hâlis", "mezhebi doğru", "yolu/usulü övülmeye değer" ve "kudretli" olduğu ve bu özelliklerinden dolayı kendisinin Bağdat'a çağrıldığı zikredilmektedir.⁵⁶

"*İlâ Mansûr b. Muhammed*" başlığıyla Amîdülmülk el-Kündürî'ye hitaben yazılan mektupta onun devletin maslahatı için samimi bir şekilde gayret sarfettiği belirtilmektedir. Ayrıca Tuğrul Bey'in adına gönderilen mektupta bu işi üstlenmesi için kendisinin adının geçtiğini, hatta Tuğrul Bey'i bu konuda kendisinin teşvik ettiği zikredilmektedir. Ancak halifenin emrinde çalışacak en uygun kişinin belirlenmesinde, hatta İbn Dârest'in bu konuda istekli olması ve buraya gelmesi konusunda Kündürî ile istişare edildiğinde, Kündürî'nin, İbn Dârest'in sahip olduğu meziyetleri sıralayıp onu övdüğü, hatta Ahvaz'da onunla karşılaştığında kendisinde bıraktığı güzel izlenimlerden bahsettiği anlatılmaktadır. Ardından İbn Dârest'in Vâsıt'tan ayrıлып Bağdat'a doğru yola çıktığı ve bu vakitten sonra onun bu makama atanmasının geciktirilmesinde herhangi bir özrün söz konusu olamayacağı söylenmektedir.⁵⁷

Kâim-Biemrillâh'ın Tuğrul Bey ve veziri Kündürî'ye gönderdiği mektuplardan sonra kronolojik açıdan İbnü'l-Muvsalâyâ'nın yazdığı iki risâle İbn Dârest ve Fahrüddeve İbn Cehîr'in vezirlik makamına atandıklarına dair halife tarafından çıkarılan tevkî'î metinleriyle ilgilidir. Vezirlik kurumunun ihdas edildiği ilk dönemlerden itibaren halifeler bu makama atadıkları kişiler için tevkî'î çıkarmış, vezirliğe namzet olan kişiler de böylece görevlerine başlamışlardır. Abbâsiler döneminde her vezirin tayini için bir tevkî'î çıkarılmış olmasına rağmen, kaynaklarda çoğu zaman halifenin sadece tevkî'î çıkardığı söylenmiş,⁵⁸ tevkî'îlerin muhtevasıyla ilgili ise bir kaç dışında⁵⁹ hemen hemen hiçbir bilgi verilmemiştir. İbn Dârest ve Fahrüddeve İbn Cehîr'in vezirlik makamına atanmasıyla ilgili

56 İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 382-384.

57 İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 385-387.

58 Bazı örnekler için bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 219; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 331; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 79.

59 Sibt İbnü'l-Cevzî, Fahrüddeve'nin 454/1062 yılında vezirliğe tayin edildiğine dair halifenin çıkardığı ve düzenlenen merasimde kendisine okunan tevkî'î metnini muhtasar bir şekilde aktarmıştır. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 449-450. Bündârî ise sadece bir tevkî'î çıkarıldığını zikretmiştir. Bk. Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 23.

İbnü'l-Muvsalâyâ tarafından kaleme alınan tevkî' metinleri bu açıdan önem arz etmektedir.

“*Kitâbü'n enşehû 'inde cülûsî İbn Dârest fi'l-vizâre*” başlığıyla İbn Dârest'in vezirliğe tayin edildiğine dair yazılan tevkî'de, önce halifeyi öven açıklamalara yer verilmektedir. Ardından vezirlik makamına tayin edilecek kişinin “gayretli”, “davranışlarının övgüye şayan” olması gibi bir takım hasletleri taşıması gerektiğinden bahsedilmekte, ardından [Bağdat'ta] bu özellikleri taşıyan bir kişi bulunmadığı için vezirlik makamının [bir süredir] boş olduğu ifade edilmektedir. Daha sonra İbn Dârest'in sahip olduğu ahlâkî meziyetler sıralanarak kendisine Emînüddeve Mecdilvuzerâ lakaplarının verildiği ve emîrül-mü'mininin kendisini vezirlik makamına tayin ettiği bildirilmektedir. Mektubun kalan kısmında ise yeni vezire bazı nasihatlerde bulunulmaktadır.⁶⁰

“*Kitâbü'n enşehû 'inde cülûsî Fahrüddevle İbn Nasr b. Cehîr fi'l-vizâre*” başlığıyla Fahrüddevle'nin [6 Rebîülevvel 461/3 Ocak 1069 tarihinde ikinci kez] vezirliğe tayin edilmesiyle ilgili yazılan tevkî' metni İbn Dârest'inkinden farklı olarak uzunca bir hamdele ve salve kısmıyla başlamaktadır. Ardından Kâim-Biemrillâh'ın [8 Zilkade 460/8 Eylül 1068 tarihinde] kısa süreliğine Fahrüddevle'yi görevinden almasına işaret edilerek bunun Allah Teâlâ'nın takdiri olduğu ve bu süre zarfında vezirlik makamının boş kaldığı ifade edilmektedir. Ayrıca Fahrüddevle'nin sahip olduğu özelliklerden bahsedilerek kendisinin vezirliğe tayin edildiği zikredilmektedir. Son kısımda ise önceki tevkî'de olduğu gibi yeni vezire Allah'tan korkması ve adâletle hükmetmesi şeklinde nasihat cümlelerine yer verilmektedir.⁶¹

Kâim-Biemrillâh, Fahrüddevle'nin tekrar vezirliğe atanmasıyla ilgili Alparslan'a da “*Nüşatü kitâbin ilâ Adudiddevle fi ma'na'd-dîvânî'l-azîze*” başlığını taşıyan bir mektup göndermiştir. Söz konusu mektupta halifenin verdiği karar ayrıntılı olarak anlatılmakta, ayrıca Fahrüddevle'ye gönderilen mektuptan farklı olarak vezirin iki oğlu Amîdüddeve Muhammed ve Zâimürriüesâ Ali'ye de resmî

60 İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 222-223.

61 İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 226-229. Kalkaşendî, Fahrüddevle Muhammed b. Cehîr'in Kâim-Biemrillâh tarafından 472/1079-1080 yılında vezirliğe tayin edildiğine dair İbnü'l-Muvsalâyâ'nın bir tevkî' yazdığını söylemektedir. Bk. Kalkaşendî, X, 234-237. Ancak Kâim-Biemrillâh'ın 467/1075 yılında vefat ettiği, Fahrüddevle'nin de 16 Safer 471/27 Ağustos 1078 tarihinde Muktedî-Biemrillâh'ın vezirliğinden ayrıldıktan (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 198; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 196) sonra bir daha Abbâsîler'in hizmetinde bulunmadığı göz önünde bulundurulursa, Kalkaşendî'nin metnini verdiği tevkî'in başka bir kişiyle ilgili olduğu söylenebilir.

işlerle meşgul olmaları için izin verildiği belirtilmektedir.⁶² Yine aynı meseleyle ilgili olarak “*Nüşatü mâ harace fi hakki Amûdiddevle b. Cehîr*” adıyla yazılan tevkî‘de Amîdûddeve’nin bazı hasletlerinden bahsedilerek onun devlet idaresindeki yeterliliğine vurgu yapılmaktadır.⁶³ Bu sırada yaşanan gelişmelerle ilgili bazı bilgiler veren Bûndârî, Fahrûddeve’nin vezirliğe atandıktan sonra iki oğluyla birlikte at üstünde Bağdat’ın batı yakasındaki bütün semtleri dolaştığını, Kerh bölgesine geldiklerinde halkın, üzerlerine altın ve gümüş saçarak kendilerine büyük bir teveccüh gösterdiğini belirtmektedir.⁶⁴

Büveyhîler’in Bağdat’taki hâkimiyetlerinin sona ermesinin ardından zaman zaman Selçuklu devlet adamlarının Abbâsî halifesi tarafından yapılan atamalara müdahale etmesi, iki taraf arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Nitekim yukarıda da zikredildiği üzere İbn Dârest’in vezirliğe atanma sürecinde Tuğrul Bey ve veziri Kündürî’nin bütün ısrarlarına rağmen Kâim-Biemrillâh verdiği karardan dönmemiştir (453/1061). Bu olaydan yaklaşık on yıl sonra (Rebiülevvel 464/Kasım-Aralık 1071) bu sefer Alparslan, veziri Nizâmülmülk’ün de etkisiyle, benzer bir teşebbüste bulunarak Ebü’l-Alâ Muhammed b. Hüseyin’i *vezîrülvüzerâ* unvanıyla Bağdat’a gönderdi. Ancak Fahrûddeve’yi vezirlikten azletmek istemeyen Kâim-Biemrillâh, Ebü’l-Alâ’yı hiç kimsenin karşılamamasını emretti. Bunun üzerine dönemin Bağdat şahnesi Sâdûddeve Gevherâyîn, Selçuklu sultanının mektubunu halifeye ileterek Fahrûddeve’nin yerine vezirliğe Ebü’l-Alâ’nın atanmasını istedi.⁶⁵ Yaşanan gelişmeler üzerine Kâim-Biemrillâh, Alparslan’a bir mektup gönderdi. “*Nüşatü’l-kitâbi’l-‘eşref ilâ Adudiddevle*” başlığıyla İbnü’l-Muvsalâyâ tarafından yazılan mektupta Alparslan’ın Ebü’l-Alâ’yı sözünde ve davranışlarında güvenilir bulunduğu ve işinin ehli birisi olarak gördüğü söylenmektedir. Ancak Ebü’l-Alâ’nın sanıldığı kadar güvenilir olmadığı, dinî ve mezhebî açıdan fâsık olmakla itham edildiği belirtilmekte, dahası bütün bu özellikleri hâiz birisinin nasıl olur da vezirliğe namzet gösterilebileceği ifade edilmektedir. Ardından Fahrûddeve’nin sahip olduğu idarî ve ahlâkî meziyetler sıralanarak, Selçuklu idaresinin kendisi hakkındaki ithamlarının doğru olmadığı açıklanmaktadır. Mektubun devamında Büveyhîler’le Selçuklular kıyaslanarak Büveyhî emirlerinin şii olmalarına rağmen [yapılacak atamalarda] kendi başlarına

62 İbnü’l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 252, 254, 255 (nâşirin notu 4).

63 İbnü’l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 230-231.

64 Bûndârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 34.

65 Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân* (nşr. Sevim), s. 155-156; Bûndârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 42-43.

buyruk hareket etmeyip Abbâsî halifesine başvurdukları söylenmektedir. Son kısımda ise devletin mansûr olduğu, nizâma istikrar kazandırdığı, bayrağının [hâkimiyetinin] yayıldığı, Haremeyn ve Bilâdüşşâm'da hutbelerin artık halife adına okunduğu bildirilmektedir.⁶⁶

Vezerlik kurumuyla ilgili İbnü'l-Muvsalâyâ'nın kaleme aldığı sekizinci ve son risâle Muktedî-Biemrillâh tarafından Selçuklu sultanı Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'a gönderilmiştir. Amîdüddeve'nin ikinci vezirliğinden azledilmesinin ardından Benî Cehîr ailesi halifenin izni olmaksızın Dârülhilâfe'den ayrılarak önce Selçuklu idaresinin Bağdat'taki yönetim merkezi olan Dârülmemleke'ye, oradan da Selçuklu başkenti İsfahan'a gitmişlerdir (Rebûülevvel 476/Temmuz-Ağustos 1083). Benî Cehîr ailesinin bu şekilde Bağdat'tan ayrılmasına öfkelenen ve Melikşah'a bir mektup gönderen Muktedî-Biemrillâh artık onların geri dönmesinin ve resmî bir görev almalarının mümkün olmadığını söyleyerek, Melikşah'tan onları himaye etmemesini istemiştir.⁶⁷ Muktedî-Biemrillâh ayrıca Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'a da bir mektup göndermiştir. "*Nüşatü kitâbin ile'l-hâtûn*" başlığını taşıyan ve baş tarafından Terken Hatun'a övgülerin yer aldığı mektupta Benî Cehîr ailesinin bütün fesat kapılarını açtığı, [davranışları itibariyle toy oldukları, yani] kendilerine yaşlılıktan sonra gençliğin geri geldiği, [bu durumun etkisiyle] amaçlarındaki gizli ve açık bütün kötülükleri ortaya koydukları anlatılmakta, bundan dolayı halifelik divanından Terken Hatun'la görüşme/yardımlaşma kararı çıktığı anlatılmaktadır. Ardından Terken Hatun'dan hain olarak adlandırılan Benî Cehîr ailesinin Selçuklu himayesinden uzaklaştırılması için himmet etmesi istenmektedir.⁶⁸ Söz konusu mektubun ilk defa bir hanıma gönderilmesi ve elçi olarak görevlendirilen kişinin isminin -Cemâlüddeve Emînülhadrâteyn Ebü'l-Fedâil Afif el-Kâimî-mektupta zikredilmesi, diğer mektuplarda hemen hemen hiç karşılaşılmayan bir durum olarak dikkat çekmektedir.

2. Kâdılkudâthk

İslâm tarihinde kadı tayinlerinin Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren yapıldığı ve farklı bölgelerde görevlendirilen bu kadınların yetki ve sorumlulukları itibariyle aralarında herhangi bir farkın olmadığı bilinmektedir. Ancak Hârunurreşid'in (170-193/786-809) Ebü Yusuf'u (ö. 182/798) kâdılkudât olarak atamasıyla kadılık kurumu içinde hiyerarşik bir yapının ortaya çıktığı ve bu düzenlemenin sonraki

66 İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 409-413.

67 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 227.

68 İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 434-437.

İslâm devletlerinin idarî yapısında da etkili olduğu görülmektedir. Kâdılkudâtlığın ihdas edilmesinden sonra bu göreve atanan kişilerin yetkilerinin tetrîci bir şekilde arttığı ve devletin hâkim olduğu topraklardaki görevli bütün kadıların onun idaresine verildiği belirtilmektedir. Bununla birlikte kâdılkudâtların sahip oldukları idarî yetkilerin dönemlere göre farklılık arzettiği ve özellikle kadı tayinlerinde başta halife olmak üzere vezirin de yetki sahibi olduğu ifade edilmektedir.⁶⁹

Abbâsî tarihinde devletin siyasî açıdan gücünü büyük ölçüde kaybettiği Büveyhî nüfuzu döneminde bile müessese olarak işlevini yitirmeyen kâdılkudâtlık kurumu ülkedeki bütün yargı sisteminin sorumluluğunu uhdesinde barındırmaya devam etmiştir. Nitekim Büveyhî nüfuzunun yoğun bir şekilde hissedildiği Mutî'-Lillâh (334-364/946-974) döneminde Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sâlih el-Hâşimî'nin kâdılkudâtlık makamına atandığına dair halife tarafından çıkarılan tevkî'de Irak, Suriye ve Yemen'deki belli başlı şehirlerle buralara bağlı diğer yerleşim yerlerinin hukûkî sorumluluğunun ve buralarda görevlendirilen kadıların denetim yetkisinin kâdılkudâta verildiği belirtilmektedir.⁷⁰

Selçuklu nüfuzu dönemine gelindiğinde kâdılkudâtların tayiniyle ilgili İbnü'l-Muvsalâyâ'nın kaleme almış olduğu bir tevkî' metni söz konusu kurumun V. (XI.) asırdaki işleyişine dair bazı ipuçları sunmaktadır. "*Nüşatü ahdî kâdî'l-kudât*" ismiyle yazılan tevkî'in hangi tarihte, kim tarafından, kime yazıldığı bilinmemektedir. Risâlenin ilk kısmında kâdılkudâtların ilim ve takva ehli, erdemli, basiretli, zâhid, kıvrak zekâlı ve mansıbının yükümlülüklerini yerine getirebilecek özelliklere eksiksiz bir şekilde sahip olması gerektiği belirtilmektedir. Diğer taraftan kâdılkudâtlığa tayin edilen kişinin başta *Medînetü's-selâm* (Bağdat) olmak üzere doğudaki ve batıdaki diğer şehirlerin kazâ işlerine de tayin edildiği bildirilmektedir. Bu durum önceki dönemlerde olduğu gibi, bu dönemde de kâdılkudâtlık makamına atanan kişinin bütün yerleşim yerlerindeki yargı faaliyetlerinin denetimini ve buralara yapılacak kadı tayinlerini üstlenmiş olduğunu göstermektedir. Bununla irtibatlı olarak kâdılkudâttan güvenilir, iffetli ve liyâkat sahibi kişileri kadı olarak görevlendirmesi istenmektedir. Risâlede halifenin kâdılkudâta yaptığı bazı nasihatlere de yer verilmektedir. Buna göre kâdılkudâtların insanların toplum içindeki konumlarına (güçlü, zayıf, zengin, fakir) bakmaksızın herkese karşı adaletli olması gerektiği vurgulanmakta, ayrıca kendisine bir dava geldiğinde önce Kur'an nassını ve Hz.

69 Kâdılkudâtlık kurumunun tarihî gelişimi ve ilgili literatür için bk. Özen, "Kâdılkudâtlık", *DİA*, C XXIV, 77-82.

70 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 222; Özen, "Kâdılkudâtlık", *DİA*, C XXIV, 79.

Peygamber'in sünnetini dikkate alması, daha sonra icmâya, son olarak kendi içtihadına göre hükmetmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu noktada kâdılkudât olacak kişinin herhangi bir mezhebe mensup olması gerektiğine dair bir imâda dahi bulunulmaması dikkat çekmektedir.

Diğer taraftan bu nasihatler doğrultusunda idarî açıdan kâdılkudâtın emri altında çalışan bazı kişiler hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Buna göre yerleşim yerlerinde görevli kadılar, yargı kararlarının altına isimleri yazılan şahitler, mahkeme kayıtlarını tutan kâtipler, yetimlerin ve vakıfların mallarının idaresinden sorumlu kişiler ve kamu düzeninin korunmasını sağlamakla görevli olan muhtesip bu görevlilerin başında gelmektedir. Halifenin nasihatlerinde bu görevlere getirilen kimselerin güvenilir ve âdil olmalarının yanında yükümlülüklerinin gereği olarak farklı bazı özelliklere de sahip olmaları gerektiği belirtilmektedir. Meselâ kâtipler yazı sanatının ve şurût ilminin inceliklerini bilmesi gerekirken, muhtesibin ise fikh ilmine âşinâ olması gerekmektedir.⁷¹

3. Divanlar

İslâm tarihinde ilk defa Hz. Ömer tarafından fethedilen toprakların idaresi ve buralardan elde edilen gelirlerin dağıtılması için kurulan divan teşkilatı, sonraki dönemlerde daha da gelişerek kendi içerisinde farklı dallara ayrılmıştır. Emevîler, bir taraftan Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki uygulamayı devam ettirirken diğer taraftan devletin idarî ihtiyaçlarına binâen bazı yeni divanlar ihdas etmişlerdir. Abbâsîler ise özellikle II. (XVII.) asrın sonlarından itibaren mevcut divanların bir kısmını geliştirerek bir kısmına ise yenilerini ekleyerek ve her şeyden önemlisi resmî bir kurum olarak vezirlik müessesesini ihdas ederek devleti daha merkezi ve bürokratik bir yapıya kavuşturmuşlardır. Daha önceleri doğrudan halifeye bağlı olan divanların idaresi de artık vezirlerin uhdesine verilmiştir. III. (IX.) asrın başlarında büyük bir gelişme gösteren bu divanlar, vezirlerin idarî, hukûkî, malî ve askerî alanlardaki yetki ve sorumluluklarına göre şekillenmiştir. Ancak Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmesiyle siyasî ve idarî açıdan büyük bir zaafa uğrayan Abbâsî bürokrasisi neredeyse tamamen işlevini yitirmiş, buna bağlı olarak divanlar da âtl hale gelmiştir. Bununla birlikte Büveyhî nüfuzunun ortadan kalkmasının hemen akabinde vezirlik kurumunun tekrar işlerlik kazanması divanlar açısından nispeten olumlu bir gelişme meydana getirmiş, ancak bu süreçte Selçuklu idaresinin etkisi yoğun bir şekilde hissedilmiştir.⁷²

71 İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 170-175 (nâşirin girişi), 388-397.

72 Divanların Abbâsîler'in erken dönemindeki gelişimiyle ilgili geniş bilgi için bk. Hançabav, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, s. 58-76.

Selçuklu nüfuzunun hâkim olduğu dönemde işlevini devam ettirmeyi başaran Abbâsî bürokrasisinin, yani divanların yapısı ve işleyişiyle ilgili tarih kaynaklarında bazı ipuçlarına ulaşmak mümkün olsa da, Büveyhî nüfuzu öncesi dönemle kıyaslandığında bu bilgilerin nispeten az olduğu belirtilmelidir. Bu noktada İbnü'l-Muvsalâyâ'nın kaleme aldığı risâlelerin Dîvânü'l-inşâ, Dîvânü't-terekât ve'l-haşriyye ve Dîvânü'l-cevâlî gibi divanlarla ilgili küçük de olsa bazı bilgiler vermesi önem arz etmektedir.

a. Dîvânü'l-inşâ

İslâm tarihindeki ilk divanlardan birisi olan Dîvânü'r-resâil, Büveyhîler'den itibaren Dîvânü'l-inşâ ismiyle anılmaya başlanmıştır. Abbâsîler'in dışında Fâtımîler ve Selçuklular da bu divanı Dîvânü'l-inşâ şeklinde isimlendirmişlerdir.⁷³ Söz konusu divan devletin resmî yazışmalarının takibini yapmak ve halife tarafından çıkarılan tevkî'lerin metinlerini kaleme almakla yükümlüydü. Dîvânü'l-inşâ'nın başında bulunan kişiye *kâtibü'l-inşâ* deniyordu ve bu kişi Abbâsî bürokrasisinde vezirden sonra en etkili kişilerden birisiydi.⁷⁴ Nitekim Dîvânü'l-inşâ reisleri vezirliğe herhangi bir atamanın yapılmadığı bazı dönemlerde nâibülvezîr olarak görevlendirilmiş, bazen de halife adına vezirin görevleri arasında sayılan elçilik vazifesini üstlenmiştir.

İbnü'l-Muvsalâyâ uzun yıllar Dîvânü'l-inşâ'nın reisliğini yapmış olmasına rağmen risâlelerinde söz konusu divanın yapısı veya işleyişiyle ilgili doğrudan bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte henüz İslâmiyet'i kabul etmeden önce Dîvânü'l-inşâ'nın reisliğini yaptığı sırada yazmış olduğu risâlelerde zaman zaman ilgili ayet ve hadisleri kullanması hıristiyan olan inşâ kâtiplerinin de bu konularda yetkin olarak yetiştirildiğini göstermektedir. Yazı üslubunun ve ifade biçimlerinin inceliklerine derinlemesine nüfuz etmesi beklenen inşâ kâtipleri, aynı zamanda güvenilir kimseler olmaları gerekiyordu. Bir başka ifade ile halifenin veya sultanın tercümanı konumunda olan bu kimseler, kendilerine muhtemelen şifâhen söylenen halifenin emirlerini hem doğru bir şekilde anlama hem de bu emirleri halifenin şanına yakışır bir şekilde edebî bir dille yazıya dökmeleri gerekiyordu. Bu noktada tevkî' metinlerinde halifenin emirlerinin yanı sıra dinî ifadelerin de doğru ve yerinde kullanılması konusunda İbnü'l-Muvsalâyâ örneğinde olduğu gibi gayr-i müslim kâtiplerin de maharet kespsettikleri anlaşılmaktadır.⁷⁵

73 Dûrî, "Divan", *DİA*, C IX, 377-380.

74 İbn Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 164 (nâişirin girişi).

75 Bazı örnekler için bk. İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 233, 236-237, 259-261 264-265, 279, 288-301.

b. Dîvânü't-terakâti'l-haşriyye

Dîvânü't-terakâti'l-haşriyye arkasında herhangi bir vâris veya asabe⁷⁶ bırakmadan vefat eden kişinin mallarıyla veya bu malların vârislere dağıtıldıktan sonra asabesi olmadığı için geriye kalan kısmıyla ilgilenmek üzere kurulmuştur.⁷⁷ Kalkaşendî bu divanın Mısır bölgesinde ve Mısır dışındaki bölgelerde görev yapan iki şubesinin olduğunu söylemektedir.⁷⁸

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı bir kayıttaki söz konusu mallarla ilgili Selçuklu nüfuzu döneminde Bağdat'ta kısmen benzer bir uygulamanın olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Kâim-Biemrillâh'ın halifelîği zamanında Bağdat'ta bir kız çocuğu olan bir adam geride üç bin dinar bırakarak vefat etti. Bunun üzerine Selçuklular'ın Irak valisi Reîsülirakeyn'e [Amîdülrâk Ebû Ahmed en-Nihâvendî] adamın miras olarak bıraktığı bu paranın yarısının sultanın hakkı olduğu söylendi. Bunun üzerine vali, sultanın [yani halifenin] “bu şekilde vefat eden kişinin geride bıraktığı malları (*el-mevârisü'l-haşriyye*) onun yakınlarına verin” emri uyarınca babasından kalan üç bin dinarın [tamamının] kızı verilmesini emretti. Yine aynı dönemde halifenin haremde yaşayan ve bir kızı olan bir kadın geride boş bir dolap (veya sandık) bıraktı. Bu şekilde miras kalan malların idaresinden sorumlu olan İbn Attâr, halifenin emrine muhalif davranarak bu dolabı bir buçuk dinara sattı, kızı on beş kîrat verdi, kalanını ise alıkoydu. Ancak onun bu tavrı insanlar tarafından hoş karşılanmadı.⁷⁹

İbnü'l-Muvsalâyâ'nın risâlelerinde benzer uygulamaların sonraki dönemlerde de devam ettiğini gösteren bazı ipuçları bulunmaktadır. Buna göre Muktedî-Biemrillâh, Amîdülrâk Ebû'l-Feth b. Ebi'l-Leys'in bir takım haksız uygulamalarından duyduğu rahatsızlığı iletme üzere Ebû İshâk eş-Şîrâzî'yi (ö. 476/1083) elçi olarak Melikşah ve veziri Nizâmülmülk'e gönderdi.⁸⁰ “*Nüşatü'l-kitâbi ilâ Nizâmülmülk*” adıyla yazılan mektupta Amîdülrâk'ın gerek tüccar ve zanaat ehlinde gerekse çiftçilerden aldığı haksız vergilerden bahsedilirken, onun ayrıca ölen kişinin miras olarak bıraktığı mallardan da vergi aldığı bildirilmiştir.⁸¹

76 İslâm hukukunda miras bırakana doğrudan veya erkek vasıtasıyla bağlı bulunan mirasçılar için kullanılan fıkıh terimi. Geniş bilgi için bk. Karaman, “Asabe”, *DİA*, C III, 452-453.

77 Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ fi snâati'l-inşâ*, C IV, 33.

78 Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ fi snâati'l-inşâ*, C III, 464.

79 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 83.

80 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 125-126; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçuklular Tarihi*, s. 75.

81 İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 208-211, 211 (nâşirin notu 3).

Tarih kaynaklarında yer alan bilgiler birlikte düşünüldüğünde yukarıda zikredildiği şekliyle miras olarak bırakılan malların idaresi için bir divanın kurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu divanın görevi aslında söz konusu mallardan vergi almak değil, hilafet makamının da muvafakatiyle bu malları ölen kişinin akrabaları arasında yeniden dağıtmaktır. Bununla birlikte söz konusu divanın başındaki bazı kişilerin zaman zaman bu mallarla ilgili şahsî bir takım yanlış tasarruflarda buldukları anlaşılmaktadır.

c. Dîvânü'l-cevâlî

Cevâlî, “İclâ edilen” (sürülen) anlamına gelen câliye kelimesinin çoğulu olup, İslâm tarihinde ilk defa Hz. Ömer’in Hayber ve çevresindeki yahudilerle Necran’da ikâmet eden hıristiyanları Arap yarımadasından çıkarması sebebiyle bu kimseler için kullanılmıştır. Ancak zamanla gayr-i müslimleri (ehl-i zimme) ve onlardan (kadın, yaşlı, çocuk ve fakir olanlarının dışında) yılda bir defa alınan cizyeyi ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır. Bu cizyeleri toplamak ve elde edilen geliri idare etmek için farklı dönemlerde ve coğrafyalarda Dîvânü'l-cevâlî, Mukâtaatü'l-cevâlî (cevâlî mukâtaası) ve Nezâretü'l-cevâlî (cevâlî nâzırlığı) ismiyle müesseseler ihdas edilmiştir. Böylece asıl anlamını kaybeden cevâlî kelimesi, İslâm toplumunda yaşayan gayr-i müslimlerin gördükleri himayenin maddi karşılığı olarak ödedikleri cizye vergisi ve bu verginin idaresi anlamını kazanmıştır.⁸²

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre 453/1061 yılında Selçuklular'ın Irak valisi Reisülirâkeyn'in Bağdat'taki bazı faaliyetlerinden bahsederken onun yıllık geliri 1500 dinar civarında olduğu söylenen Dîvânü'l-cevâlî gelirlerine el koyduğu, belirtilmektedir.⁸³ Diğer taraftan İbnü'l-Muvsalâyâ tarafından “*Nüshatü ahdin ketebuhu'l-Kâim li sâhibi'l-Endelüs*” başlığıyla kaleme alınan ve Kâim-Biemrillâh adına Endülüs emirlerinden birisine gönderilen mektupta Dîvânü'l-harâc, Dîvânü'd-dıyâ‘, Dîvânü'l-aşâr, Dîvânü'l-cehbeze, Dîvânü's-sadakât ve Dîvânü'l-cevâlî âmillerinin liyakat sahibi, güvenilir, iffetli kimselerden seçilmesi istenmiştir. Ayrıca ehl-i zimmenin kadın, çocuk, yaşlı, fakir ve ruhânları dışındakilerinden güçleri oranında her yıl cizye alınması emredilmiştir.⁸⁴

82 Geniş bilgi için bk. Seyyid, “Cevâlî”, *DİA*, C VIII, 436-437.

83 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Sevim), s. 87.

84 İbnü'l-Muvsalâyâ, *Resâil*, s. 297-298.

Sonuç

Hıristiyan asıllı büyük dedesine nisbetle kaynaklarda daha çok İbnü'l-Muvsalâyâ ismiyle meşhur olan Ebû Sa'd 'Alâ b. Hasan 6 Şevvâl 412/13 Ocak 1022 tarihinde Bağdat'ın Kerh semtinde dünyaya gelmiştir. İbnü'l-Muvsalâyâ'nın babası Hasan b. Vehb, ailenin Abbâsî idarî tarihindeki muhtemelen ilk temsilcisi olup Kâim-Biemrillâh döneminde Dîvânü'l-inşâ'da kâtiplik yapmıştır. Babası gibi kendisi de kâtiplik mesleğini seçen İbnü'l-Muvsalâyâ yirmili yaşlardayken Dîvânü'l-inşâ'da kâtip olarak çalışmaya başlamış ve 443/1051 yılından daha önceki bir tarihte söz konusu divanın reisliğine atanmıştır. Bu görevini elli yıldan daha uzun bir süre devam ettirmiştir. İbnü'l-Muvsalâyâ'nın hayatının dönüm noktalarından birisi kırk yıldan daha uzun bir süre hıristiyan olarak Dîvânü'l-inşâ'nın reisliğini yaptıktan sonra Muktedî-Biemrillâh'ın halifeliği döneminde İslâmiyeti kabul etmesidir. Bazı araştırmacılar onun Kâim-Biemrillâh döneminde müslüman olduğunu söylese de, bu iddianın ilgili kaynaklardaki bilgilerle teyit edilmesi mümkün değildir. Büveyhîler'den Selçuklular'a geçiş sürecinde Dîvânü'l-inşâ reisliğinin yanı sıra üç defa nâibülvezîrlik yapan İbnü'l-Muvsalâyâ, ahlâkî meziyetleri ve mesleğindeki başarısı sebebiyle başta Abbâsî halifeleri olmak üzere Selçuklu sultanları ve vezirlerinin nezdinde büyük bir itibar elde etmiştir. Ömrünün sonlarına doğru görme yetisini kaybeden İbnü'l-Muvsalâyâ, muhtemelen hiç evlenmediği için kaynaklarda aile fertleriyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İbnü'l-Muvsalâyâ'nın farklı konularda kaleme aldığı risâlelerinin ikinci ve muhtemelen küçük bir kısmı zamanımıza kadar ulaşmıştır. Sayıları altmış altıyı bulan bu risâlelerin büyük bir kısmı Selçuklu devlet adamlarına yazıldığı için Abbâsîler'in Selçuklular'la ilişkilerine dair birinci elden kaynak özelliği taşımaktadır. Bunların dışında vezirlik makamına ve kâdilkudâtlığa yapılan atamalarla ilgili üç tane tevkî' metnini ihtiva etmesi ve bazı divanlar hakkında küçük de olsa bilgiler vermesi söz konusu risâlelerin Abbâsî idarî tarihi açısından da önemli birer kaynak olduğunu göstermektedir. Bu tevkî' metinlerinin dışında vezirliğe yapılacak atamalarla ilgili Selçuklu idaresinin müdahalesi sebebiyle halife tarafından yazılan bazı mektupları ihtiva etmesi bu risâlelerin Selçuklu nüfuzunun hâkim olduğu dönemde Abbâsîler'deki vezirlik müessesesinin tarihi gelişimine de ışık tuttuğunu göstermektedir. Bu da araştırmacılara tarih kaynaklarındaki bazı bilgilerin detaylarına bu risâleler vasıtasıyla ulaşma imkânı sunmaktadır.

Diğer taraftan kâdilkudâtlığa yapılan atamayla ilgili çıkarılan tevkî' metninde kâdilkudât olarak atanacak kişilerde aranan şartlar, kâdilkudâtın yetki ve

sorumlulukları ve emrinde çalışan kişilerle ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Kâdıkkudâtlık müessesine nazaran nisbeten hakkında daha az bilgilerin yer aldığı bir diğer kurum divanlardır. İbnü'l-Muvsalâyâ uzun yıllar Dîvânü'l-inşâ'da görev yapmasına rağmen risâlelerinde bu divanın işleyişine dair doğrudan bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte ömrünün büyük bir kısmını hıristiyan olarak geçirmesine rağmen onun risâlelerinde Kur'an ve hadis metinlerini doğru ve anlaşılabilir yazmada gösterdiği titizlik ve başarı, gayr-i müslim kâtiplerin müslüman olan meslektaşları gibi bu konularda iyi yetiştirildiğini göstermektedir. Ayrıca Dîvânü't-terekâti'l-haşriyye ve Dîvânü'l-cevâlî gibi bazı divanların varlığına dair ipuçları Abbâsî idarî tarihi hakkında nisbeten az bilgilerin bulunduğu V. (XI.) asır açısından da bu risalelerin önemine işaret etmektedir.

Kaynaklar

Azzâm, Subhî Mahmûd, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye (447-656/1055-1258)* (doktora tezi, 2000), Ürdün Üniversitesi.

Bündârî, Kıvâmüddîn Feth b. Ali, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* (trc. Kıvameddin Burslan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Dayf, Şevki, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî: Asrû'd-düvel ve'l-imârât*, Dârü'l-maârif, Kahire 1980.

Dûrî, Abdülaziz, "Divan", *DİA*, C IX, 377-380

Hançabay, Halil İbrahim, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.

İbn Haldûn Ebû Zeyd Muhammed, *Târîh* (nşr. Halil Şehâde), I-VIII, Dârü'l-fıkr, Beyrut 2000.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-aşân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân* (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Dâru sâdr, Beyrut 1994.

Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ*, I-XIV, Daru'l-kütübi'l-hidiviyye [el-Matbaatu'l-emîriyye], Kahire 1915-1922.

Karaman, Hayrettin, "Asabe", *DİA*, C III, 452-453.

İbnü'l-Adîm, Kemâleddin Ömer, *Bugyetü't-taleb fî târihi Haleb* (nşr. Süheyl Zekkâr), I-XII, Dârü'l-fıkr, Beyrut ts. , IV,

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1412/1992.

İbnü'd-Dimyâtî, Ebü'l-Huseyn Ahmed b. Aybeg, *el-Müstefâd min zeyli Târîhi Bağdâd* (nşr. Mustafa Abdülkadir Ata), Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1417/1997.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmül fi't-târih* (nşr. C. J. Tonberg), I-XIII, Dâru sâdir-Dâru Beyrut, Beyrut 1965.

İbnü'l-Muvsalâyâ, Emînüddevele Ebû Sa'd b. Ali, *Resâliü Emînüddevele* (nşr. İşâm Mustafa Akle), Merkezu zâ'id li't-türâs ve't-târîh, Devletü'l-İmârât el-Arabiyye el-Müttahide 2003.

İmâdüddîn el-İsfahânî, Muhammed b. Muhammed, *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-asr: el-kasmü'l-İrâkî* (nşr. Muhammed Behçet el-Eserî-Cemil Saîd). I-III, Matbaatü mecmaî'l-ilmî el-İrâkî, Bağdat 1955-1964

Kılavuz, Ahmet Saim, “Gıyâr”, *DİA*, C XIV, 59.

Mârî b. Süleyman, *Ahbârü'l-fetâriketi kürsiyyi'l-maşrık* (nşr. Henricus Gismondi SJ), Roma 1899.

Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fi fînûnî'l-edeb*, I- XXIII, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2004.

Sadreddîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukîyye* (trc. Necati Lügal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Seyyid Muhammed es-Seyyid, “Cevâlî”, *DİA*, C VIII, 436-437.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yan* (H. 495-589). 8/II, Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifü'l-Osmâniyye 1370/1951.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yan* (H. 448-480) (nşr. Ali Sevim), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

Sübkî, Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ* (nşr. Mahmûd M. et-Tanâhî – Abdülfettâh M. el-Hulv), I-X, Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye 1383-1396/ 1964-1976.

Özen, Şükrü, “Kâdilkudâtlık”, *DİA*, C XXIV, 77-82.

Öztürk, Levent, *Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.

Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, I-XX, Dârü'l-fıkr, Beyrut 1400/1980.

Özaydın, Abdülkerim, “Mezyedîler”, *DİA*, C XXIX, 550-551.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), I- I-XXV, Müessesetü'r-risâle 1403-1409/1981-1988.